

Božidar Viočić

Izlet u NDH

Sviju sam se bojao. I ustaša u njihovim smečkastim uniformama boje dječje kakice, s onim U na tumbastim kapama, koje je u mom strahu budilo primisao na ubiti – sjećanja desetogodišnjega dječaka na boravak u Prijedoru godine 1941.

Prijedor, lipanj 1941. (i prije i poslije)

Majka je pod svaku cijenu htjela vidjeti oca, moga dedu Vasu.* Žurila se da ga vidi što prije i da on još jednom vidi mene, jednoga od svoje dvadesetčetvero unučadi. Slutila je kako neće biti prilike da ga još zateknemo živoga. Rat je već uzeo maha, Split je bio okupiran, Dalmacija pokrajina Italije, moje druge po redu kraljevine. Početkom lipnja navršio sam deset godina i završio četvrti razred pučke Škole kralja Aleksandra I. ujedinitelja. Na kruništu školske zgrade podno Marjana slova su uklonjena, a natpis je pod njima ostao čitak kao bjelina pod skinutom slikom. Po vanjskim zidovima na više mjesta, namazan kroz kalup, crnio se profil Ducea s fašističkom kapom. Kad mu se budu pridružili ilegalni crveno obojeni srpovi i čekići, zgrada će nalikovati povijesnoj slikovnici za pučkoškolce. Crveno i crno dobilo je opasno značenje krvi i smrti.

Bilo je to naše prvo putovanje u inozemstvo. Knin je bio pogranična stanica između Italije i Nezavisne Države Hrvatske, tu se vršila provjera putovnica i carinski pregled prtljage. Izlazni pečat u putovnicu udarali su nam karabinjeri i talijanski policijoti, a ulazni ustaše i hrvatski redarstvenici. Pored Talijana sam, kroz prozor kupea, prvi put vidio bradate četnike s crnim šubarama s mrtvačkom glavom, pod kojima je masna kosa prekrivala uši. Čudno, nikada, ni uživo ni na fotografijama, nisam vidio plavobradog četnika. Možda su svoje dlakovlje farbali u crno da im ona mrtvačka glava na šubari djeluje opasnije zastrašujuća. I bez nje sam ih se bojao. Sviju sam se bojao. I ustaša u njihovim smečkastim uniformama boje dječje kakice, s onim U na tumbastim kapama, koje je u mom strahu budilo primisao na ubiti.

Imao sam osjećaj da smo sumnjivi i jednima i drugima. U majčinu je putovnicu bio umetnut dvostranični papirnati prilog s mojim prezimenom i imenom: Violich Natale. Pustili su nas bez veće pretrage i ispitivanja da iz Italije pređemo u Hrvatsku, kojoj je tada ugovorom s Italijom pripadao zapadni dio Bosne, prepolovljene granicom od sjevera do juga. Vlak je krenuo, strah je prošao, odahnuo sam.

I bez toga je zastoja putovanje trajalo dugo, s lokomotivama na ugljen, od čega se povremeno u visini prozora kupea vijorio trak gustoga tamnosivog dima, kao repina pretpotopnog zmajja. Veći dio putovanja prostajao bih uz prozor, uživao sam gledati kako pejzaž promiče i mijenja se, povremeno sam istrčavao na hodnik da ga vidim sa suprotne strane i sastavim cjelovitu sliku. Zbog lipanjske vrućine prozor je morao biti poluotvoren, pa se događalo da mi trun od čađe upadne u oko. Majka bi ga tada, okrajkom rupčića, prigovarajući, pažljivo odstranila. Ali kad bi me u suznome oku prestalo žuljati, puštala je da se vratim prozoru uz upozorenje da pazim kad gledam. Nikad nisam naučio kako se gleda kad se pazi. U vlaku sam volio jesti, s nasladom sam glodao batak obaveznog pohanog pileta s kiselim krastavcima i pio bevandu iz boce kao odrastao muškarac. Na Akademiji nam je Gavella pričao kako je Julije Benešić u vlaku jeo pohano pile. Nosio ga je u pletenoj košarici prekrivenoj salvetom, kad je kao intendant putovao u Beograd da od nadležnoga ministarstva izmoli dotaciju za zagrebački HNK. Današnji intendant/ce vozaču se u službenim automobilima s osobnim šoferom. A HNK nije ni izdaleka tako dobro i značajno kazalište kakvo je bilo za vrijeme – u vlaku drugorazrednoga – Benešića.

* Tekst koji objavljujemo dio je veće cjeline na kojoj autor upravo radi. Naslov te cjeline je *Međutim* i trebala bi biti uključena u novu knjigu *Izgnubljeni dnevnik*. (op. ur.)

Božidar Viočić, Split,
lipanj 1941.

Na stanicama manjih mjesta na kojima se “brzi” vlak nije zaustavljao, u prolazu su ga, u stavu mirno, s ispruženim dlanom na štitniku crvene kape, u znak pozdrava dočekivali prometnici ili šefovi stanice. U drugoj ruci, spuštenoj uz bedro, držali su malu, crvenu zastavu kojoj je držak svinut kao na kišobranu. I na većim su i glavnim stanicama imali takve zastave. Taj njihov pozdrav doživljavao sam kao odavanje počasti i rado bih im otpozdravio kad ne bi izgledalo da im se rugam. Takve su zastavice imali i obični željezničari, oni bez čina, mahali su njima kad su sa zviždaljkom u ustima, manevrirajući lokomotivama i vagonima, sastavljali kompozicije vlakova. “Kompozitori”. A da su tim svojim zastavama mahali u štrajku tražeći povišicu, završili bi u zatvoru. Ne bi ih spasio onaj svinuti držak.

Kad sam prvi put bio u Zagrebu imao sam sedam ili osam godina. Nije bilo nikoga kome bi me majka ostavila, pa me je pozvela sa sobom. U Zagreb je išla poslovno da na tamošnjoj klinici ishodi potvrdu o zdravstvenom stanju svoga pokojnog muža, kao sudski dokaz u parnici protiv njegova poslodavca. Ničega se u Zagrebu ne sjećam iz toga vremena, osim da smo odsjeli kod neke obitelji u prizemnom stanu na uglu dviju širokih ulica kojima su vozili tramvaji. Tu sam s prozora vidio sudar dvaju automobila. Bila je to kuća na uglu Draškovićeve i Branimirove, s one strane od Glavnoga kolodvora. To sam po pamćenju prepoznao kad sam u Zagreb došao na studije.

I prije sam u Prijedoru bio u nekoliko navrata, ali ne pamtim koliko ni kada. Ima zajednička fotografija dede Vase sa svom svojom unučadi među kojima sam i ja. Dedo sjedi u sredini, a mi stojimo njemu s lijeva i s desna poslagani u tri reda po visini, jedno drugome “do uva”. Ja sam u prvom redu lijevo, mogao sam tada imati pet ili šest godina. Ispod bijele kragne svezana mi je velika mašina. Fotografija je snimljena u avliji, pred tarabama preko kojih je, za ukras, prebačen veliki tepih.

U Prijedoru sam prohodao. Majka mi je o tome pričala. Bio je, kao i svaki put, lipanj, mjesec u kom sam rođen. Bilo je toplo, pa su me u kolicima ostavljali u avliji, pazio je na mene Habib, dječak od petnaestak godina, sluga za ispomoć u kućnim poslovima. Jako sam ga volio, a čini se i on mene. Nevoljko sam jeo, to je ono dječje okretanje glave na suprotnu stranu od žličice koju ti guraju u usta za tvoje dobro. Kad je Habib bio uz mene nisam okretao glavu, gutao sam hranu gledajući u njega nasmijan. Habib je bio uz mene i toga značajnog dana. Igrao se sa mnom, zabavljao me i tako mu je, zamišljam, došlo da me iznese iz kolica. Majka nas je zatekla u situaciji kako me, hodajući preda mnom raširenih ruku, vabi da dođem k njemu. I ja sam pošao za njim ispruženih ruku, lebdeći uz slabu podršku gravitacije. Toga se, dakako, ne sjećam. Ali pamtim “portret”, mislim da je podloga bila vreća, majka je jednoj tkalji iz Prijedora dala da joj na njoj izveze tamnoputog dječaka s crvenim fesom na glavi, u bijeloj košuljici i tamnoplavim dimijama, oko struka omotan žuti svileni pojas; Habib u stojećem stavu: “cijela osoba”. U malom splitskom

stanu nije bilo mjesta da stalno visi. Ali za vrijeme jela majka bi ga objesila u kuhinji. “Viš, Habibe, kako Boško jede! A!?!...” I jeo sam, sve dok lik Habiba nije izbljedio u mom sjećanju. Naučio sam jezikom odlagati zalogaje iza stražnjih zubi, otrčao bih “piškiti” i ispljunuo ih u zahodsku školjku. Kuhanu govedinu žvakao sam dugo i krišom je lijepio za unutarnji obrub stola kao gumu za žvakanje. A danas mi je, s hrenom, uz prethodnu juhu od istoga smekšanog mesa, jedno od najdražih jela.

Antipatična mi je, kad se toga sjetim, ta moja razmaženost, utoliko više što tada nismo živjeli u izobilju. Nije mi ni na kraj hirovite dječje pameti bilo da ću za šest-sedam godina, kao za kaznu, biti osuđen na desetljeće ratnoga i poratnog gladovanja. Majčina strogost i upornost da me, ponekad i batinama, oduči od izbjirljivosti, pomogla mi je da u Zagrebu preživim hraneći se po studentskim menzama. Onu na Trgu žrtava fašizma zvali smo “dahau”. Najbolje se jelo u “šesnaestici” u Masarykovej, tamo se za mjesečni abonman i po zimskoj studeni stajalo u repu od četrina sata ujutro.

Od Prijedora do Banjaluke nije daleko, još bliža je željeznička stanica Banjaluka predgrađe. Tu je “šef stan’ce” bio tetak Karlo, muž majčine mlađe sestre Radmile. Imali su dva sina: Ivu, nešto starijega od mene, i Dragu, ne mnogo mlađega. Idealna dječaćka trojka za igru i zabavu. Obojica su bili viši i jači od mene, a Drago viši i mršaviji od Ive. Ivo tamne kose, Drago plave. Iz Prijedora smo im na nekoliko dana dolazili u posjete lokalnim vlakom koji se zaustavljao na toj maloj, prometno važnoj stanici.

Tetak Karlo imao je onakvu crvenu željezničarsku kapu i stavu. Prije nego što je postao šef stanice bio je “mašinovođa”, po općem sudu izvrstan. “Švabo”, precizan i pouzdan, po Vuku se pisao Fajl. Za razliku od tetke Radmile i moje majke, sinovi su im po ocu bili katolici: tri Vasina unuka “šokca” u velikoj bosanskoj porodici pravoslavaca. Poslije dvaju ratova još uvijek se sklanjajem reći: Srba. To nacionalno-vjersko obilježje u oba je rata, naizmjenice, odlučivalo o njihovu životu i smrti.

Tetak Karlo je, kao šef, s obitelji stanovao u zgradi stanice. Ali prozori sobe u kojoj smo nas trojica spavali gledali su na dvorište. Bili smo tako zaštićeni od izravne buke vlakova, a i da nismo ne bi nas smetala. Ne sjećam se da smo se u tom dvorištu igrali, pa ne znam ni čega je sve u njemu bilo ni kako je izgledalo. Kuće u pozadini bile su prilično udaljene. Za jedinca, koji je na otomanu u “tinelu” (dalmatinskoj gostinjskoj sobi) navikao spavati sam, naći se po noći u društvu rođaka vršnjaka bio je zgoditak neočekivane zabave i veselja. Nestalo je straha od mraka i muke od besanih misli koje se ne daju odagnati sklapanjem očiju. Neumorno smo brbljali i smijali se, ništa manje od djevojčica kojima to pripisujemo kao doživotnu, rodnu manu. Čuli su nas, tetak je dolazio da nas utiša. Kad je otvorio vrata trenutačno smo umuknuli. “Spavate li?” upitao je ne paleći svijetlo. Njegovi sinovi su šutjeli, a ja sam pošteno odgovorio: “Da.” Sva tro-

Dedo Vaso s unučadi, Prijedor, ljeto 1937 – Božidar Viollić u prvome redu, drugi s lijeva

jica su prasnuli u smijeh. “Hajde, dosta je bilo galame! Spavajte.” Kad je zatvorio vrata i otišao, rođaci su se okomili na mene vičući prigušenim glasom: “Budalo, budalasta, kako š reći da spavaš!?” Od stida sam se pokrio plahtom preko glave. Oni su se još neko vrijeme smijali. Skupljenih koljena čekao sam da utihnu i zaspu, a onda sam otkrio plahtu pod kojom sam se oznojio.

Za igru i skitnju privlačila nas je široka, otvorena ravnica što se pred pročeljem stanične zgrade prostirala do udaljenoga zelenog, šumovita horizonta na kojemu su se nazirale zgrade i zvonik samostana trapista. Na toj su strani bile i obale Vrbasa, po lipanjskoj žegi žudili smo za kupanjem. Upamtio sam dan kad smo se odlučili poći. U torbi smo ponijeli hrane i pića, nabili na glavu kape da nas štite od sunca. Nagovorili su me da kao i oni idem bosonog. Prešao sam tako, zaostajući za njima, tračnice nekoliko kolosijeka, ali kad sam zakoračio na suhu, pokošenu livadu, izdržao sam jedva par koraka i zastao. Gledali su me sažalno. “Što ti je, jadan ne bio?” – “Ne mogu... boli, bode!” – “Sjedni tu ča-sak... Drago, donesider mu sandale.” – “Ne mogu sjesti. Isto me bode.” – “Onda stoj, jebo ga ti.” – “A đe su ti te sandale?” – upita Drago. – “Na podu, kraj kreveta.” – I tako sam čekajući stajao, oslonjen jednom rukom na Ivu. – “Mogu i ja bos, znaš, ali po kamenju, uz more...” – “Đe ti je sad more...”

Kad se Drago vratio i ja obuo sandale, podučili su me kako se hoda po strništu. Ne koračaš normalno: ne dižeš noge, nego ih vučeš po zemlji, pritišćeš travu kao da je peglaš. Demonstrirali su mi usporeno kako to rade. Imali su obojica velike tumba-ste palčeve. Drago je, na duljim i tanjim nogama, imao veće stopalo i veći palac. Da se pohvale, pokazali su mi tabane: četiri prljava potplata od štavljene ljudske kože. Probao sam pod Ivinim nadzorom hodati peglajući travu. Išlo je nekako. Sa sandalama.

Umorili smo se i oznojili dok smo došli do rijeke. Samostan i crkva bili su sad bliži, veći i vidjeli se jasnije, iako kroz podnevnu izmaglicu od isparavanja. “To su naši fratri trapisti, oni što prave sir.” – objasnio mi je Ivo.

Brzo su se svukli i u kupaćim gaćicama spustili do vode. Svukao sam se i ja i pošao za njima. Bio sam zadivljen i prestrašen. Za razliku od prijedorske zelene, polagane Sane, Vrbasa je šumeći jurio uzburkan, mali i veći valovi preskakivali su zapreke i nosili granje, lišće i sve što je moglo plivati. Braća su stajala u vodi do pojasa i mahala mi. “Hajde, dođi!” Spustio sam se oprezno i zakoračio do gležanja. Presjeklo me, ostao sam bez daha. “Plivaj, ne boj se!” Pljusnuli su prsimice i zaplivali jakim zaveslajima, struja ih je nosila takvom brzinom da, tek što su se otisnuli od obale, začas su nizvodno bili odneseni desetak metara. U ledenu rijeku ušao sam oprezno i zakoračio do iznad koljena. Noge su mi se odsjekle od studeni, naglo sam čučnuo, umočio se do bra-

de, a onda trzajem uspravio. Iako dobro plivam, nisam se usudio. Izašao sam na obalu dršćući, opirući se silovitoj bujici raskriljenih ruku, kao da hodam po žici. To kupanje u Vrbasu pamtim kao najkraće u životu.

U Prijedoru, na Sani, u vodu sam išao više puta. Preplivao bih do suprotne obale i natrag, struja nije bila jaka, pa kad bih izišao iz vode, uzvodno sam se bosonog i mokar, po gustoj mekanoj travi vraćao do ručnika na kom sam se sunčao. Tlo pod njim nije bilo usijano kao žalo i kamene ploče uz more. A trava je mirisala po "klorofilu", dolazilo mi je da je čupkam i žvačem.

Kako mi se na Vrbasu više nije išlo u vodu, predložio sam bratićima da krenemo natrag u kupaćim gaćicama, s ono malo odjeće smotane pod pazuhom; putem ćemo se osunčati, a nadomak kolodvora odjenuti. Pristali su. I njima je, vidio sam, bilo hladno, ali da sam ih upitao ne bi priznali. Tako smo se hodajući zafrkavali, smijali, pojeli sendviče i popili vodu.

Tetka je bila iznenađena. "Da vam se nije što dogodilo?" – "Što bi nam se dogodilo?!..." – obrecne se Ivo. – "Meni je taj Vrbas prehladan." – "Dalmatinac!" – nasmijala se tetka. – "Kad su tvoju majku i mene vodili na Vrbas, cvokotala smo, ali se nismo dale iz vode. Silom su nas naćerali da izađemo."

Pred zgradom stanice koja je, mislim, bila poduža jednokantna, izraslo je veliko stablo crnoga duda (murve). Crnilo pamtim po umrljanosti ruku i obraza. Moji bratići, i u ovoj akciji bosonogi, uzverali bi se na razgranatu krošnjju gdje su trgali plodove i bacali ih meni u korpu s kojom sam trčkarao oko debla i lovio ih koliko sam stigao. Ostajalo ih je podosta razasutih po zemlji, neugažene smo jeli otpuhujući s njih prašinu. Svaki put smo se prejeli, poslije toga dugo prali ruke i lice, bratići i noge, a odjeća bi završila u prljavom rublju.

Volio sam gledati kako se "foršibaju" vagoni. Željezničari s crvenim zastavama i zviždalkama sporazumijevali su se u sastavljanju vlakova, uglavnom teretnih; pripremali su ih za glavnu stanicu u Banjaluci. Male, pokretljive "manevarke", lokomotive snažnoga pogona sa smiješnim kratkim dimnjacima, obrubljenima pri vrhu širokim obodom, predvodile su tu složenu, meni uzbudljivu radnju. Vagone s različitim kolosijeka trebalo je dovesti i povezati u jedinstvenu kompoziciju. Prikapčanje je bilo najosjetljiviji dio posla, pri spajanju jednoga ili više vagona s drugima moralo se kočiti da ne dođe do jačeg udara, pri čemu bi nastradao željezničar koji ih dočekuje stojeći među tračnicama. Tetak je nadzirao foršibanje i u teku zapisivao brojeve vagona, a nadzirao je i mene: posjeo me na zelenu klupu kraj ulaza u čekionicu. Znao je da neću izdržati, pa mi je strogo zabranio da silazim s perona i približim se kolosijecima. Tako sam stalno trčkarao uzbuđen i naginjao se na rubovima perona da vidim trenutak prikapčanja. Kad se to dogodilo oduševljeno sam pljeskao. Željezničari su mi se osmjehivali.

U lipnju 1941. nismo navratili do Fajlovih, oni nisu imali razloga strahovati od opasnosti koja je prijetila rodbini u Prijedoru. Majka je sve dane boravka htjela provesti uz oca i dvojicu braće s njihovom obitelji, koji su živjeli u istoj kući. Do Zagreba smo doputovali bez poteškoća, sve je išlo glatko osim malo mojega straha pri prelasku granice u Kninu.

Samo smo se u dva navrata zadržali u Zagrebu nekoliko dana, inače smo na kolodvoru prelazili s vlaka na vlak. Ne znam kod koga smo ovaj put odsjeli. Zacijelo opet kod nekih znanaca, jer novca za konačište nismo imali. Otada pamtim Zrinjevac i Jelačićev trg s konjem, banom i isukanom sabljom. I tržnicu na Dolcu. Tu sam vidio ljude sa žutim zakrpkama na grudima i leđima, s ucrtanom šestokrakom zvijezdom. To su Židovi, objasnili mi je majka, oni su na tržnicu imali pravo dolaziti tek poslije podneva, kad se svi ostali namire. Mislim da smo onaj prvi put, u Draškovićevoj ulici, odsjeli kod neke židovske obitelji. Možda ih više nije bilo? Majka je o tome šutjela. Nisam li na vratima toga stana, ili negdje drugdje u posjetama, vidio ovalnu mjedenu pločicu sa ugraviranim pisanim slovima "Zabranjeno prosjačenje"?

Iz ovoga drugog, ratnog boravka, a možda i otprije, pamtim Zagreb kao čist, uređen i tih grad, nitko se na ulici ni u tramvaju nije gurao, glasno govorio ili vikao. Bio sam time impresioniran, ulijevalo mi je osjećaj poštovanja od kojega nisam ispuštao ruku iz majčine. I restorana *Ive* se sjećam. U prednjem dijelu bila je zalogajnica gdje se "s nogu" moglo pojesti sendvič, hrenovke, kolače i popiti kiselo mlijeko i pivo. Bilo je dakako i drugih jela i pića, ali ovo je bio moj redoviti izbor. U stražnjem dijelu, gdje su bili postavljeni stolovi, jelo à la carte, a goste su posluživali konobari.

Ivo je nadživio rat. Radio je danju i noću, tamo sam za studentskih dana u sitne sate povremeno navraćao s društvom. Za šankom bismo nailazili na nekog pjesnika i s njim provodili vrijeme. Sjećam se Krkleca i Alfrevića, Krklec je pio gemište, Alfrević rakiju. Krklec je bio razgovorljiv, duhovit kozer, visok, si jed, sa šeširom na zatiljku, ružičastih obraza, sa zlatnim naočalama na rumenom nosu, u jednoj je ruci držao cigaretu, u drugoj dugoljastu čašu. Jedamput je govorio o Krležinom kompleksu mature, koju nije imao, pa sad o čemugod piše paradira svestranim znanjem. I tako, dečki, budemo imali enciklopediju.

(U našoj samostalnoj državi nema *Ive*, propao je. Cijelu zgradu zaposjela je jedna austrijska banka, ne znam kako se zove. Andrea i ja već desetu godinu otplaćujemo kredit što nam ga je velikodušno udijelila.)

U vrijeme rata iz Zagreba se u Prijedor nije moglo bez posebne propusnice koju je izdavao nadležni redarstveni ured. Po mom mutnom sjećanju nalazio se na današnjem Trgu žrtava fašizma, tamo gdje je sad studentski dom. Majka se išla raspitati, doznala je da se na tu propusnicu čeka danima, a mogu ti je i ne izda-

ti. “I gdje smo onda?” Uznemirena i nestrpljiva, nije imala ni vremena ni novaca, pa je odlučila krenuti bez propusnice. “A što ćemo ako nas vratite?” Znao sam da pitam uzalud. “Što bi nas vraćali! Idemo rodbini, to je privatna stvar.”

S uzbudjenjem sam na prozoru kupea čekao trenutak kad vlak izbija na uzvisinu pokraj Hrvatske i Bosanske Kostajnice. Tu se, između dvaju gradića povezanih mostom, otvara panorama na široku okuku Une koja se valovita i brza ljeska na lipanjskom suncu. Vlak se spušta prema nizini, pa lagano koči i vozi usporeno, užitak gledanja traje duže.

Ne znam zašto smo tako dugo čekali pred ulaskom u Caprag. Prije rata nazivi na pročelju stanica bili su na latinici i ćirilici. Uočio sam da mi je Caprag zanimljiv one godine kad smo u školi učili ćirilicu. U nazivu mjesta samo su dva slova *a* ista na latinici i ćirilici, naspram četiri različita: *c-p-r-g*. A ona dva ista *a* k tome su još i simetrična: *cap* – *rag*. Fantastično otkriće!

Kako je vlak stajao pred stanicom, iz kupea su se u pozadini vidjele pomoćne zgrade. Pogled mi se zaustavio na dugačkom skladištu, podignutom na visokom podnožju. Na desnom, čelnom krilu bila su jedna pored drugih, razmaknuta, dvojica velika vrata; do njih su vodile kose rampe, predviđene za prekrcaj tereza iz vagona. Oboja su bila širom otvorena, a na njima, uz svaki dovrat, simetrično postavljena četvorica ustaša s kandžijom u ruci (*c-p-r-g*); pri dnu svake kosine po jedan, također s kandžijom (dva *a*). Po kosini bližoj nama, do pojasa goli i bosonogi, vezanih ruku na leđima i pognuti, uspinjali su se jedan za drugim bradati, kosmati ljudi, koji su ulazili na prva vrata, izlazili na druga i silazili po drugoj, daljoj kosini. Formiran je tako pokretan, eliptičan lanac ljudskih tjelesa koja su ravnomjerno kružila. Na vratima su ih ona četvorica dočekivala udarcem kandžijom po leđima, a prilikom zaokreta na dnu kosine ona dvojica.

Stajao sam uz prozor zaprepašten. Majka me uhvatila za ruku i privukla na sjedište do sebe. U kupeu svi su sjedili nepomično, gledali preda se i šutjeli. Netko je promrsio: “To su popovi.” Vlak se konačno pokrenuo i nakratko zastao pred zgradom stanice koja je zakrila pogled na skladište. Na pročelju zgrade natpis Caprag bio je samo na latinici.

Dugi niz godina nakon završetka rata taj mi je prizor nerijetko, bez ikakva povoda iskršavao pred očima. Vidio sam mnogo fotografija i filmskih snimaka zvjerskih mučenja i ubijanja, ali svi su prije ili kasnije izbljedjeli u sjećanju. Jedna mi je fotografija, međutim, ostala trajno zapamćena. Na njoj je, kao nogometna momčad, “uslikana” grupa bradatih četnika sa šubarama: u prednjem redu čuče, oni iza njih stoje. Na koljenima čučavaca leži obezglavljeno ljudsko truplo, a u sredini iznad njega jedan, nasimijan, drži za kosu odsječenu glavu. U rukama dvojice stojećih na lijevom krilu dugačka je testera (pila) s nazubljenom stranom u obliku polumjeseca, kakvom se režu klade. Koji nisu na-

smijani, dostojanstveni su, s izrazom ponosnih heroja. Za razliku od prizora u Capragu, ta me čudovišna fotografija nije nikad zaskočila ni na javi ni u snu, u mom je ratnom spomenaru pohranjena “pod kontrolom”.

Danas znadem kako razlika u doživljaju prizora u Capragu i fotografije četnika-koljača nije samo u tome što sam “prizor” gledao uživo. Bio je to daleki preteča suvremenih *performansa*, perversno smišljen i uvjerljivo izveden, aktualan, u skladu s prilikama i duhom vremena. Za punoću estetskoga dojma nedostajala mu je muzika klasičnog baleta, kao pratnja simetrično raspoređenim mučiteljima i eliptičnom kruženju zatvorenika. Autor, vjerojatno ustaški časnik, neosporno darovit i neostvaren koreograf, ostao je anonimn. Kritika, napisana osušenim suzama, stiže sa zakašnjenjem od sedamdesetak godina.

Da nadoknadi kašnjenje vlak se nije dugo zadržao u stanici. Čim smo krenuli skočio sam i prilijepio se nosom uz prozor da zureći u slike osunčanog krajolika prekrijem mračni negativ koji je još titrao na potiljku. Nismo daleko odmaknuli kad sam čuo da su se otvorila vrata kupea. Ušla su dvojica, jedan u odijelu sa šeširom – “Dobar dan”; drugi, u “fuj kaka” uniformi, skupljenim je prstima dodirnuo donji rub tumbaste kape – “Pregled isprava.” Osjetio sam grč u želucu, bljedilo u licu. Provjeravali su putovnice i tražili pokaz propusnice. Morao sam se okrenuti da usporede fotografiju u putovnici. Vratio sam se prozoru ukočen od straha, dok je majka nervozno prekapala po torbici i dvjema torbama. “Gdje li je samo nestala... uf!... nisam je valjda izgubila...!? Deset dana krala sam Bogu dane da je dobijem...” Bjesnila je, očajna, spremna na svađu s onima u Zagrebu koji su je tako dugo zavlčali. Zgrabila me za ruku, otrgnula od prozora, privukla i žestoko pljusnula po licu. “Gdje je propusnica?! Gdje si je stavio?!” Suze su mi iz grla navrle na oči. “Ne znam...” plakao sam drščući. Majka je posegnula za koferom na prtljažniku i zamolila da joj ga pomognu skinuti. “Pustite, gospođo, nemojte se mučiti.” – rekao je velikodušno “Fujkakavac” – “Pazite da vam se to više ne dogodi. Doviđenja.” Skupljenim je prstima dodirnuo rub kape i izišao iz kupea, a za njim i onaj u odijelu sa šeširom.

Trinaest godina i dva mjeseca proći će od toga dramatičnog događaja do dana kad sam na Akademiji za kazališnu umjetnost položio prijemni ispit iz režije. A majka, ponosna na mene, ništa nije znala o glumi, još manje o režiji.

* * *

Željezničku stanicu u Prijedoru slabije pamtim od one u Banjaluci predgrađu, bila je veća, ali nije mi se sviđala. Sve je oko nje bilo nekako pusto, bez onoga dudova stabla, a dedina kuća zamorno daleka u dolasku i tegobna u povratku. Pregleda nisam imao kojim se ulicama krećemo, sve su bile prašnjave, većinom ravne, a kuće u njima razmaknute avlijama i vrtovima. Iako upo-

redne s čaršijom činilo se da su od nje udaljene i dulje. Zrak je titrao užaren od lipanjskoga sunca. Išao sam za majkom, ona bi rekla klipsao, noseći veću torbu u ruci, a manju na leđima, prebačenu oko vrata i lijevoga ramena.

Živnuli smo i trenutačno zaboravljali umor na posljednjem raskršću, kad se pred nama pojavio otvoren prostor s pogledom na dugačku, stotinjak metara udaljenu prizemnicu što se na suprotnoj strani svojom dužinom ispriječila u ulici u koju se ova kojom smo dolazili slijevala pod pravim kutom. U toj prizemnoj kući s mnogo prozora rođena je moja majka, u njoj je sa svojom braćom i sestrama odrastala i živjela do udaje za moga oca. Majka je spontano ubrzala korak, požurio sam za njom znojan, zadihan; zadnju dionicu puta prevaljivali smo kao dugoprugaši završnicu trke.

S lijeve strane tih stotinjak metara ulice, na velikoj livadi guste zelene trave, ograđeni crnom kopljastom ogradom od kovanog željeza, uzdizali su se zvonik i zgrada pravoslavne crkve. Razgranata krošnja ogromne lipe s desne strane crkve bacala je gustu sjenu. Opojan miris dopirao je noću do otvorenih prozora naše kuće i uspavljivao nas. Moj bratić Draško, četiri godine stariji od mene, bosonog bi se uzverao na nju i brao mirisne cvjetove koje sam (kao dudove u Predgrađu) sakupljao u košaru. Nitko nam nije branio da ih beremo.

Na uglu između onoga posljednjeg raskršća i željezne crkvene ograde, sjećam se ručne pumpe za vodu, zvali su je: jeréza (s dugouzlaznim na drugom "e"). Ne znam odakle im taj naziv. S naglaskom na prvom "e" bila bi "hereza" (jeres) što je besmisleno za takvu napravu. Prijedor tada nije imao vodovoda. Đedina kuća imala je pumpu u avliji. Ali "jerézina" voda bila je ukusnija, uvijek bistra, a ljeti 'ladna, pa kad zaredaju vrućine ukućanima nije bilo teško skoknuti s demizonom da se napijemo "za dušu". Toga ljeta, međutim, zaveden je "redarstveni sat": Srbima, Židovima i Ciganima bilo je zabranjeno izlaziti iz kuće poslije šest sati navečer. U taj sat još je dan, a u lipnju sunce žeže. U nas u Splitu to se zvalo "coprifuoco", počinjao je kasnije, sa zalaskom sunca, a zabrana se odnosila na sve građane osim "Talijanaca". Kao jedinoga Hrvata u obitelji mene je dopalo da idem po vodu. Tamo sam sretao Ciganina koji je dolazio redovito s dvije kante. Kad me prvi put ugledao zinuo je, zaprepašten. "Ja sam šokac." – "E, onda može!" rekao je s uvažavanjem i uslužno mi držao demizon dok sam ja pumpao vodu. Moji su se smijali kad sam im to ispričao. "Cigo je čaknut, pa ga puštaju." – rekao je ujak Branko. Ali jednoga dana Cigu su ubili.

Atmosfera u gradu bila je mučna, napetija po noći, tada su hapsili i odvodili ljude. Jednoga dana o podne u cijelom je gradu, s različitih strana, istovremeno odjekivala pucnjava. Zamrli smo od straha. Poslije smo doznali: pucalo se u znak veselja, većinom iz lovačkih pušaka, kad se pronio glas da je Rusija objavila rat Njemačkoj. Bilo je to 22. lipnja. Dok su se ustaše i redar-

stvo snašli pucnjava je utihnula, a oružje posakrivano gdje je i prije stajalo. Nedugo nakon toga, u rano jutro odjeknula je snažna eksplozija iz pravca Sanskoga mosta. Na horizontu se pojavio gust, crni oblak s crvenožutim proplamsajima. Duskora je i službeno potvrđeno, moglo se čuti na "krugovalu", da su "odmetnici dignuli u zrak skladište benzina".

Tjeskoba je zajedno s vrućinom nalegla na grad, neizvjesnost, potiskivani strah, neki čudan osjećaj gluhoće koja guta zvukove pa se nehotice govori tiše, pjesma i smijeh mogli bi odati što se misli i osjeća. A uporedo, čudno je to, pojačan je nagon za smijehom, potreba za subverzivnim humorom, izrugivanjem onih od kojih strepimo. Pakosni odušak sputane slobode u bliskom je srodstvu s duhom hrabrosti. Majčin brat Branko bio je živahan, duhovit zabavljač, imitator; kad je dolazio s posla uveseljjavao nas je istinitim i izmišljenim zgodama, vicevima, njima bi, makar trenutačno, odagnao potištenost koju su svi međusobno skrivali kao osobnu sramotu.

Koliko se moglo i koliko mi se dalo provodio sam dane kao prethodnih godina. Kupanje na Sani nisam propuštao, a ne pamtim ni jednog kišnog, pa ni tmurnog dana. Ravnodušnost neba prema nesrećama našega zemaljskog života upoznao sam upravo tih ratnih godina. Najstrašnije, najkrvavije bombardiranje u Splitu doživio sam usred kristalno vedroga, ljetnog dana. Nisam zamijetio da je te godine bilo manje kupača, osobito nedjeljom. Ali uglavnom mladež i djeca, starijima to nije priličilo. Osjećaj neslobode je kao korota. Zvono pravoslavne crkve nije zvonilo u podne, po njemu sam se inače ravnao za povratak kući. Crkva je bila zatvorena. Obala Sane, na suprotnoj strani od crkve, nije srećom bila daleko. U polasku i povratku odmicao sam odvaljenu dasku na stražnjim tarabama avlije, provlačio se kroz otvor, zatvarao ga za sobom i puteljkom uz susjednu njivu visokih "kuruza" brzo stizao na lijevu obalu. Tu sam imao svoje mjesto s koga sam lako silazio do blage, zelene vode što je proticala sporo i smireno.

Dok je sunce pržilo prevruće je bilo za igranje na otvorenom, a poslije šest sati djeca iz susjedstva nisu smjela izlaziti. Ja sam smio, majka me u početku nije puštala, ali je pristala kad je vidjela da u dugo lipanjsko predvečerje ne znam što bih sa sobom. A meni je bilo privlačno lutati ulicama pustoga grada, uživao sam da ja smijem što je odraslima zabranjeno, osjećao sam se važnim.

Do čaršije nije bio daleko, od kuće sam išao ulijevo uzdužnom ulicom i ubrzo stizao do ugla na kom je s desne strane završavala ta glavna prijedorska ulica. Da je produžila tu bi bilo raskršće i ona bi došla do Sane. U Prijedoru sam gubio orijentaciju, u Splitu je more na južnoj strani, pa je za mene i Sana bila na jugu. U čaršiju sam tako ušao s "južne" strane, dugačka i uglavnom ravna protezala se prema sjeveru. Učinilo mi se da je bila šira od drugih ulica, a kuće s obje strane nanizane jedna uz drugu, ne pre-

Dedo Vaso sa sinovima, kćerima i snahama – majka Desanka treća s lijeva

visoke. Ne pamtim izloge, trgovine, krčme, brijačnice, urede. Sve je bilo zatvoreno, zamandaljeno. Ugrijani od sunca zidovi su isijavali toplinu. Kao ni ostale ulice ni čaršija nije bila asfaltirana. Zrak je nad prašnjavim tlom treperio kao u pustinji. Hodao sam, ne mogu reći šetao, s pojačanim doživljajem samoće. Zapeutio sam se na “sjever” prema neizvjesnom središtu grada, korlačao ispražnjenim prostorom s oslabljenom silom teže pod nogama i pritiskom zgusnuta, toploga zraka na plećima.

Zacijelo nisam bio jedini prolaznik, ali osjećaj izgubljenosti bio je toliko potpun da pred sobom ni oko sebe nisam vidio nikoga. I onda sam, odjednom, u daljini, na suprotnoj strani ulice ugledao grupu ljudi koja je prilazila. Nisam razabirao ni tko su ni što su. Zastao sam na pločniku i čekao. Hodali su u grupi usklađenim ravnomjernim korakom kao da stupaju. Kad su prišli bliže vidio sam da doista stupaju ukorak, opuštenim vojničkim korakom tako da nisu dizali prašinu. Ostao sam na mjestu zamirući od straha kad sam shvatio da su to stvarni ustaše, nauružani, u onim svojim uniformama. Nisu više bili udaljeni kao u Capragu i nisam ih gledao iz kupea, iza stakla, s majkom u zaleđu. Ovi su bili svrstani u dva reda: u prvom četvorica, a iza njih trojica. U sredini između četvorice hodao je crnomanjast čovjek u odijelu s raskopčanom košuljom pod vratom. Ruke su mu bile spuštene niz tijelo, prekrížene, a oko zapešća omotan odeblji pođuži lanac; jedan krak lanca s jedne, drugi s druge strane, u prvom su redu držala po dvojica ustaša, kako se u pogrebnim po-

vorkama drže trake vijenca. Trojica u drugom redu, s puškama na ramenu, raspoređeni su tako da je središnji između dvojice stupao u potiljak zatočeniku. Opet simetrija! Nevjerojatno. Dva naspram dva s jednim u sredini i za njima tri od kojih se središnji poklapa sa središnjim pred sobom.

Kad su promaknuli digao sam pogled na fasade kuća na suprotnoj strani. Za zatvorenim prozorima, iza razmaknutih zavjesa, stanari su pogledom pratili sprovodnike. A ustaše su znali da će ih gledati, zato je koreografrani “sprovod” izveden prije zalaska sunca, u vrijeme redarstvenoga sata: na znanje i ravnane svima. Nastavio sam hodati, nisam se usudio ići za njima. Kad sam se osvrnuo već su bili zamaknuli iza ugla. Produžili su, dakle, ulicom kojom sam došao. Proći će pored dedine kuće, moji će ih vidjeti skriveni za prozorom.

Nisam mogao nastaviti šetnju, bio sam uznemiren, ustrašen, na uglu sam zastao, počekao da odmaknu dovoljno daleko, a onda se trkom vratio svojim. Znali su tko je čovjek u lancima: doktor Mladen Stojanović bio je poznat u gradu i cijeloj Krajini. Znali su i da ga premještaju u zatvorsku zgradu na drugom kraju grada. Specijalist za plućne bolesti obljubljen u narodu, posebice u Potkozarju gdje je harala sušica, doktor Mladen je siromašne, izgladnjele seljake liječio besplatno. Kad sam u sedamnaestoj godini pobolijevao na plućima zdravi je šumski zrak bio jedina od liječničkih preporuka, a važnija od toga zdrava, obilna

prehrana. Seljaci u Potkozarju od rođenja su udisali zdrav šumski zrak ali su, kost i koža, umirali od gladi pljujući krv.

Nismo više bili u Prijedoru kad je doktor Mladen iz zatvora pobjegao u šumu, u partizane. Kasnije smo dočuli da su ga iduće godine četnici zarobili i ubili. Nije mu pomoglo što je Srbin. Poslije rata bolnica u Vinogradskoj ulici u Zagrebu nazvana je njegovim imenom. Poslije Domovinskoga rata zove se kao prije dvaju ratova: Bolnica sestara milosrdnica. I doktor Mladen bio je milosrdan čovjek. A Vinogradska ulica, nazvana po vinogradima na periferiji grada, nije nikad promijenila ime.

Te prve ratne godine sve se promijenilo na gore osim što se u dedinoj kući jelo jednako dobro kao i prije. Dok nije o'šo u penziju dedo je radio kao činovnik na "opštini". Uz to je posjedovao i neke zemlje koje je davao na obrađivanje. Upamtio sam priču kako je birao radnike. Posjeo bi ih za veliki "astal" u avliji i s njima jeo obilan ručak. Za vrijeme jela potajice je gledao kako koji od njih jede; one što su jeli sporo nije upošljavao. "Tko sporo jede, taj sporo radi" bio je kriterij odabira. U avliji je bilo mjesta za hambar, svinjac i kokošinjac. Dvije su radišne snahe brinule i o povrtnjaku, a njihove ukupno tri kćeri pomagale su u kućanskim poslovima. Za veliku patrijarhalnu porodicu hrana je bila osigurana. Moja majka i njezine četiri sestre su, kako stoji u Bibliji, "ostavljale oca i mater i polazile za muževima svojim". S dedom su pod istim krovom živjela dva sina: Branko i Milivoj sa svojim ženama i djecom. Duhoviti, veseli ujak Branko imao je dvije kćeri, Milicu i Obreniju, a mučaljivi i natmureni Milivoj kćer Velenku i sina Draška (što je na lipi brao cvjetove). Svi su imali četiri do sedam godina više od mene, taman toliko da se sa mnom nisu igrali; voljeli su me i pazili kao "stariji", a ja sam se družio s vršnjacima iz susjedstva.

Ujak Branko, plave kose i plavih očiju, živahna pogleda "uvrh glave", oženio je Matiju, crnku ovalna lica i crnih očiju, Makaranku, katolkinju. Zvali su je Mapa.

Nevenka, žena ujaka Milivoja, bila je Bosanka, Srpkinja, tamnoputa, smeđe kose i slične naravi kao i njezin muž. Da mi nisu rekli da je Mapa Dalmatinka ne bih to otkrio, govorila je i ponašala se kao rođena Prijedorčanka. Obrnuto od moje majke otišla je s mora i do smrti živjela u Prijedoru. Moja majka je otišla na more i provela život u Splitu, ali je do smrti u svemu ostala Bosanka. Tako su je zvali. Riječi splitskoga žargona usvojila je sa štokavskim akcentom, a u govoru izgubila bosansku intonaciju i prestala gutati vokale. Čistoća njezina govora bila mi je od velike koristi u redateljskom zvanju.

Za mene koji sam u Splitu, u malom stanu, živio s majkom i čovjekom kojemu nije bila supruga, boravak u Prijedoru, u prostranoj kući i patrijarhalnoj porodici, bio je uzbudljiv doživljaj pun radosnih iznenađenja. Uprkos tjeskobnom ratnom ozračju i prijetćim opasnostima osjećao sam se siguran i zaštićen. U taj

sam rodbinskoj pripadnosti posebice uživao za vrijeme jela: hrana je, kao glazbenom pratnjom, bila začinjena zveketom pribora, glasovima, smjehovima, uporednim razgovorima i došaptavanjima koje nisam uspijevaio izdvojiti osim kad bi svi – pšššt! – umuknuli da čuju onoga koji je kazivao nešto važnoga, zanimljivoga ili zabavnoga. Sva su mi jela prijala, mljackao sam s užitkom i zalijevao ih 'ladnom *jerézom* uz koju, zafrkavajući me, nisu propuštali da me pohvale za šokačku hrabrost. Najdraže mi je bilo kiselo mlijeko preliveno po izlomljenoj pogači, koju smo mi mladi drvenim kašikama "kusali" iz plitke drvene činije. Svidale su mi se i sve pite, više zeljanica od krumpiruše, ali najviše sam, zna se, volio burek s mesom. "Sve su pite pite", – govorio je dedo – "samo je burek pitac." Na odlasku bi nam kao popudbinu davali bureka upakiranoga u masnom papiru da u koferu ne za fleka odjeću.

Kad smo odlazili, taj dan je uvijek dolazio prebrzo, kao da je preskočio nekoliko na koje smo još računali. Manji dio narezanih šnita bureka bio je u manjoj torbi na leđima, predviđenih da ih jedemo u vlaku. Majka je u svojoj torbi nosila bocu 'ladne vode (moje!). Išla je, kao uvijek, nekoliko koraka preda mnom. Bila je sredina popodneva, sunce je žarilo, zrak zamagljen. Nigdje nikoga. Hodali smo šutke. Ne znam jesam li išta mislio. Na trećini puta uz željeznu crkvenu ogradu stao sam, ispustio iz ruke onu težu torbu, okrenuo se i što me noge nose potrčao prema dedinoj kući. Dedo je sjedio u okviru prozora svoje prizemne kuće, ćelav, s vijencem sijede kose oko glave, kao na portretu naivnog slikarstva. Trčao sam obliven suzama i vikao: "Dedo, dedo moj... ubit će te ustaše!" Ustao je, nagnuo se preko praga prozora i raširenih me ruku dočekao, poduhvatio ispod pazuha, pridigao k sebi. Zagrlio sam ga oko vrata, poljubili smo se. Kad me spustio na zemlju jednako sam brzo otrčao prema majci koja je stajala, ukrućena, gledajući u mene i oca. Nije plakala. Uzeo sam odloženu torbu i nastavio hodati za njom. Nisam sam se usudio osvrnuti. Više ga nikad nismo vidjeli.

* * *

O sudbini naših Prijedorčana saznavali smo neredovito, od slučaja do slučaja, uglavnom usmeno, relativno pouzdano, loše su vijesti zvučale uvjerljivije, dobre smo prihvaćali s plahom nadom. Telefona nismo imali, pisma su bila rijetkost, ne sjećam se zapravo ni jednoga. Bitno se pitanje svodilo na: je li živ? Jesu li živi? Bio sam premlad da shvatim kako je teško pomiriti se s činjenicom da sunce neće izaći onima kojima je zauvijek zašlo. Tuga preživjelih za ubijenima i nestalima zarana me zarazila doživotnim strahom od budućnosti.

Draško je zajedno s ocem Brankom i stricem Milivojem pobjegao u partizane, vjerojatno već ujesen, u zimu bi bilo prekasno. Šume Kozare nisu bile daleko. Kad su odlazili nisu pripadali ni jednoj političkoj stranci, iz rata su se vratili kao članovi Partije. Milivoj se nije vratio. Potkraj rata, u njemačkom vojnom lo-

goru u Zemunu ubijen je sa zarobljenim partizanima. Izgladnjivali su ih, a onda im u grah umiješali solne kiseline, umirali su razdrtih crijeva. Ujnu Nevenku ustaše su odveli u logor u Staroj Gradiškoj i tamo je zaklali. (O tom pokolju čitao sam u knjizi hasesovca Ilije Jakovljevića *Koncligor na Savi*; njega su ustaše poštedjele, poslije rata ubili su ga Udbaši u zatvoru.) Nevenkina kći Velenka preživjela je u Prijedoru s ostatkom obitelji. Četrnaestogodišnji brat Draško je kao partizanski kurir “po šumama i gorama” prešao tritisučešeto kilometara. Kad je rat završio imao je osamnaest godina, diplomirao je Pravni fakultet u Sarajevu i nekoliko godina bio gradonačelnik Prijedora.

Krajem jeseni 1941. dedo je bio jedini muškarac u kući, s četiri ženske glave uz njega: Mapa, Milica, Obrenija i Velenka. Uskoro im se, kao podstanar, pridružio domobranski časnik, vojni liječnik Vojo Plančić, koji je u Zagrebu diplomirao medicinski fakultet i bio mobiliziran u hrvatsku vojsku. Rođen je u Zagrebu, ali Plančići su Hvarani. Mio, dobroćudan mladi čovjek, koji će u njihovu i svojem životu odigrati sudbonosnu ulogu. Kad se jednog poslijepodneva s posla vraćao kući i ušao u avliju zastao je zaprepašten. Uz stražnji zid kuće stajali su poredani jedno do drugoga dedo i tri ženske. Njima nasuprot grupa ustaša pripremala se da ih strijelja. Vojo je raširenih ruku utrčao pred njih vičući: “Stanite! Stojte!” svojim je životom i časničkim činom svjedočio nedužnost članova obitelji i za njih na sebe preuzeo osobnu odgovornost. Bilo je takvih skupnih strijeljanja članova obitelji, pokapali su ih u avlijama. Mučno mi je prepričavati taj događaj, osjećam se nelagodno kao da izmišljam fantazmagoričan san.

Ujko Branko preživio je u partizanima. Imam njegovu fotografiju iz tog doba: utegnut u uniformi s titovkom na glavi, ozbiljan u licu, nasmijan u očima, na lijevoj ruci bijela traka s crvenim križem. Snašao se. Srećković.

Vojo se zaljubio u Milicu koja je već bila odrasla djevojka: lijepa, zdrava, dobre, vedre naravi. Vjenčali su se, bez sumnje ne u pravoslavnoj crkvi. Ne znam kad su doselili u Zagreb, možda i prije kraja rata. Vojo je specijalizirao ortopediju. Imaju dvoje djece: Sonju i Tončija. Sonja je studirala romanistiku, a Tonči, čini mi se, pravo. Dedo je umro od moždane kapi. U Domovinskom ratu Tonči se javio u dragovoljce. Hrvatski vojak Tonči Plančić, praunuk Vasilija Popovića, ratovao je protiv srpskih agresora.

Najmlađi majčini brat i sestra, Vlado i Borka, umrli su prije mog rođenja. Borka, ljepotica, umrla je od sušice. Vlado, koji je studirao orijentalne jezike, u Prvom je svjetskom ratu iz austro-ugarske prebjegao u srpsku vojsku, zarazio se tifusom, sahranjen je u Solunu. Dedo je pričao kako je u gostinjskoj sobi preko slike kralja Petra I. visjela slika cara Franje Josipa. Od trešnje koraka Franjina slika bi skliznula, pa bi iznad nje izvirio Petar. Došlo je vrijeme kad su skinuli jednu pa drugu. Poslije toga nisu više objesili ničiju.

Prije mog rođenja umrla je i baka Savka, rođena Vukadinović. Liječila se u Zagrebu od raka maternice, sahranjena je na Mi-rogoju, odavno se ne zna gdje joj je grob.

Prevelika je ta moja bosanska rodbina, ne znam im svima ni imena, neke nisam nikad upoznao, Kako li se zvao onaj u sredini, najviši, najstariji na zajedničkoj fotografiji svih dedinih unuka? I on je bio u partizanima, poslije rata je dobio stipendiju u SSSR-u i tamo studirao za inženjera. Oženio se, imao djecu, obitelj. Izjasnio se za rezoluciju Informbiroa i ostao u Rusiji. Sjećam se Olje, kćeri tetke Zdravke, moje vršnjakinje, pjegave po prčastom nosu, svijetlocrvene kose, glatke svijetle puti. Dedi je došla u posjete iz Sarajeva. Jednoga smo se jutra tukli jastucima, perje je letjelo, smijali smo se, zajapureni. Bio sam u nju zaljubljen. Bljesnu mi trenutačno i drugi doživljaji, stvarni, opipljivi, a onda kao da sam se probudio zaboravljam koga sam se i čega sjetio.

Pretrpana vreća uspomena, ispremiješanih događaja, izokrenula se nad glavom, rastvorila na vjetru nemirnih vremena, slike su poispadale, raspršile se na sve strane, nemoguće ih je sabrati, razvrstati. Možda su na dnu, u rogu vreće, ostale zgužvane one najljepše, izgubile se zauvijek zastrte oblacima? Bog nam je za utjehu podario sposobnost prizivanja, zamišljanja, priviđanja, izmišljanja. Ali ni u tome nije uvijek jednako darežljiv. Nije li bolje što je tako? Zar bih mogao izdržati trajanje bez zaborava?

* * *

Kad sam živio s Nadom Grujić zacijelo sam joj pričao o Prijedoru. Predložila mi je potkraj sedamdesetih, u proljeće, da se tamo odvezemo njezinim starim, dobro usčuvanim Spačekom. Potaknuta mojim doživljajima iz dječaćkih dana željela je da se uz nju vratim izvornim “mjestima događanja”. Shvatila je da sam za njih intimno vezaniji nego što mislim.

Od samoga početka sve je bilo drukčije. Nismo putovali željeznicom, išli smo cestom, Vozila je ona, ja voziti ne znam, pa se za volanom nismo smjenjivali. I u tome sam bio gotovan, “bočni mehaničar Panjikovski” rekli bi podrugljivo Ilj i Petrov. Zaboravljeni krajolik prepoznavao sam iz perspektive suvozača, u mom pogledu spajao se u široku polukružnu panoramu, nisam morao trčati na suprotni prozor da dobijem uvid u cjelinu. U vožnji sam vidio i vlak koji je udaljen, gore visoko, meni s desna, uporedo vozio u smjeru Prijedora. Izgledao je kao igračka. Nije dimio, išao je na naftu. Uskoro sam ga izgubio iz vida.

Prošli smo kroz obje Kostajnice, u Hrvatskoj smo zastali, u jednoj gostioni nešto pojeli i popili. Mjesto nam se svidjelo. U Bosansku smo prešli preko mosta na koji sam nekad s gledao od zgo, iz vlaka, sa željom da se nađem na njemu. Pod nama je brzala nemirna Una. U mašti sam umočio ruke u hladnu vodu, ispričao Nadi kako sam se na kupanju smrzavao u Vrbasu.

Kad smo u Prijedor ulazili autom, a ne od željezničkog kolodvora pješice, nisam znao kuda bismo krenuli. Trebalo je ući u grad koji nisam prepoznao. Prošlo je otada gotovo četrdeset godina. Ulice su sad bile asfaltirane. Zastali smo da jednog prolaznika upitam kako se dođe do pravoslavne crkve. "Ideš dolje pravac do Sane." – "A željeznička stanica?" – Pokazao je rukom. – "Tamo ti je tabla đe je nacrtata lokomotiva." Bio sam sigurniji ako krenemo od stanice. Kad smo došli do table, skrenuli smo u suprotnom smjeru. "Je li ti to ta ulica?" upitala je Nada. "Vozi ravno dalje, pa ćemo vidjeti." Napregnuto sam iščekivao kamo ćemo stići. "Evo je! To je!" Izbili smo na raskršće s kojega sam ugledao zelenu livadu, manju nego kad sam ja bio manji. Nada je zaustavila Spačeka. Crkva s tamno zelenom lukovicom od oksidiranoga bakra na bijelom zvoniku učinila mi se lijepom. Oko nje kao da je bilo više stabala. Nije bilo crne željezne ograde, jesam li ja umislio da je postojala? Ni pumpe za vodu "jeréze" nema. Grad sad zacijelo ima vodovod. Sjedio sam ukočen na sjedištu s rukama na koljenima. Prošaptao sam s nevjericom. "Nema dedine kuće...?" Cijeli prostor kuće i avlije bez pomoćnih zgrada zjapio je prazan. Zanimemio sam. Nada je položila ruku na moju. Stajali smo tako neko vrijeme bez riječi. S desne strane, nasuprot crkvi, bilo je novijih kuća, ali nama sučelice sve prazno, ni onoga kuruzišta uz koje sam išao do mekane trave na obali što se blago spuštala rijeci.

"Idemo." Krenuli smo do ispražnjenog mjesta gdje je nekad stajala dedina kuća, a onda zaokrenuli ulicom kojom sam išao u čaršiju. "Iza prvog desnog ugla je čaršija." – "Hoćeš da svratimo?" – "Idemo dalje." Stigli smo do mosta, skrenuli ulijevo i prešli na drugu obalu. Sana je mutna, smečkasta, uprljana od tvornice celuloze, tekla jednako polagano kao nekad.

I tako nisam vidio Prijedor. Što će mi grad bez dedine kuće. "U ovoj crkvi su se vjenčali moji otac i majka. Po tadašnjim zakonima bio je dogovor: vjenčanje u pravoslavnoj crkvi, prvo dijete katoličke, drugo pravoslavne vjere. Kako je otac umro mlad nije bilo prilike da imam pravoslavnoga brata ili sestru. Sad nema ni oca, ni dede, ni kuće. A oni preživjeli razasuti su po drugim gradovima."

Nisam poželio da svratim u Omarsku. Bio sam jednom. Tamo je živjela tetka Danica, najstarija majčina sestra. Udata za šefa pošte Kostu Simića imala je petoro djece. Onaj što je ostao u Rusiji njezin je sin. "Dejan! Dejan! Da!" – tako se zvao. Pamćenje je proradilo uz rad motora. Tko zna gdje su sada, ima li još koga u Omarskoj? Za Domovinskog rata tu je bio logor za Muslimane i Hrvate. Četnici su ih držali zatvorene u ogromnom skladištu, mučili ih i ubijali. Na televiziji sam vidio izglednule kosture zatočenika kako bespomoćni, ograđeni bodljikavom žicom, rezignirano zure u prazno ne očekujući spasenje.

Produžili smo uz Sanu, nasuprot obali uz cestu su nanizane nove tipizirane vikendice. Prema Nadinom itinereru skrenuli

smo na Kozaru. Vijugavom smo se strmom cestom što se uspije kroz šumu usporeno vozili prema vrhu; odatle se spuštala prema Savi. Tuda su odvođeni logoraši u Staru Gradišku. Bilo je to posljednje putovanje nesretne ujne Nevenke. Na čistini pri vrhu, u spomen njima i kozaračkim partizanima, izdiže se impozantan Džamonjin spomenik, sazdan od bijela kamena nadvisuje tamno zelenilo šume. Nismo išli do Stare Gradiške, skrenuli smo i preko Jajca vratili se u Zagreb.

* * *

Godine 1992. telefonom me iz Zagreba nazvao Ivo Fajl, onaj stariji rođak šokac iz Banjaluke predgrađa. Dogovorili smo se i došao me posjetiti. Iznenađili smo se kad smo se prepoznali i zagrlili, obojica smo prešli šezdesetu, on prosijed, ja ćelav. Upoznao je Andreu, koja je bila nekoliko mjeseci pred porodom. Ivo je s obitelji doselio u Zagreb. Izbjegao je iz Banjaluke. Tamo je bio direktor nekog preduzeća, smijenjen je. Uspio je prodati trosobni stan i tu je uz pomoć Zrinka Tutića našao smještaj u manjem stanu na Trešnjevci. Mlađi brat Drago nije bio te sreće. I on je bio direktor preduzeća, oženjen, dvoje djece. I on je smijenjen, istjeran iz trosobnog stana u mali dvosobni. Nije mu pomoglo što mu je žena Srpkinja, pa ni to što je prešao na pravoslavnu vjeru i uzeo njezino prezime. Ne znam točno što je s njim, nadam se da mu je nova vjera, hrišćanska kao i naša, pomogla da ne izgubi radno mjesto ili da se zaposli u nekom drugom preduzeću. Da je musliman loše bi se proveo. Daytonskim sporazumom nije riješeno pitanje odnosa među vjeroispovijestima. Sumnjam da bi bradati prota krstio obrezano čeljade.

* * *

Nepunu godinu dana poslije Ive telefonski mi se najavio sin Draška Popovića (partizanskoga kurira koji je u ljeto 1941. na lipi brao cvjetove). Posjetio nas je. Lijep crnomanjast mladić, diplomirani arhitekt, izbjegao je iz Sarajeva da iznese živu glavu. Otac Draško je oženio Fikretu, muslimanku, koja ga je porodila u Zagrebu. Tako piše u krsnom listu. Nadao se da bi temeljem toga mogao dobiti hrvatsku domovnicu. Zamolio me da to pokušam ishoditi ako imam političkih veza. Mnogi su mislili da ih imam, u početku "glede" toga nisam loše stajao dok se nisam pokazao nepodobnim. Poznao sam Slobodana Praljka koji mi je bio student na režiji. Objasnio mi je da nije dovoljno biti rođen u Zagrebu ako si Srbin koji ne živi u Hrvatskoj. Nisam, dakle, uspio. Možda bi se moglo u nekim iznimnim slučajevima. Rekao mi je da će pokušati otići u Švedsku. I otišao je, ali ne znam da li je tamo ostao.

Čudno mi je bilo da se Draškov sin zove Dinko kao Andrein i moj jednogodišnji sin. Do toga je došlo slučajno, trebao se zvati Danko, ali je matičar zabunom upisao Dinko. Drašku i Fikreti ime se svidjelo, nisu tražili ispravak. Imamo tako administrativnom greškom hrvatskoga i srpskoga Dinka: Violaća i Popovića.